

Historia, Fasihi, na Theolojia ya Agano Jipya

Kipindi cha 3: Madhehebu na Taasisi za Kiyahudi

Dkt. Ted Hildebrandt

A. Utawala wa Kiajemi hadi Kigiriki [00:00-5:12]

A. Tetraki za Kiajemi hadi Kigiriki

[video fupi: changanya AB; 00:00-7:22]

Karibu alasiri ya leo kwenye seti inayofuata ya video kuhusu historia yetu ya Agano Jipya. Mara ya mwisho tulichora hali ya kihistoria yenye historia ya Agano Jipya. Tulianza na Waajemi na Koreshi Mkuu ambaye alikuwa mtu wa kimasihi, "mpakwa mafuta" kutoka Agano la Kale. Tuliendelea katika Milki ya Uajemi hadi kwa Dario ambaye alikuwa mratibu mkuu wa Milki ya Uajemi na kisha Dario ndiye aliyejengwa chini yake hekalu la pili. Hekalu hili la pili litatupeleka chini hadi wakati wa Yesu, Yesu atakuja katika hekalu la pili ambalo lilifanyiwa ukarabati na kupanuliwa sana na Herode Mkuu. Waajemi waliendelea kutoka nje na kushinda Misri, Uturuki na Mesopotamia. Walikuwa na himaya kubwa, hadi Mto Indus. Kisha wakaanza kupigana na Wagiriki. Kwa kipindi cha miaka mingi hili liliendelea na Wagiriki.

Kisha Alexander Mkuu akaja, akichukua jeshi la baba yake, Filipino wa Makedonia, na kupanda jeshi hilo hadi Uturuki, akiwashinda Waajemi na kisha kushuka hadi Misri, hadi Mesopotamia na tena hadi Mto Indus, Afghanistan, Iran; na kimsingi akishinda ulimwengu wote katika takriban miaka kumi au kumi na miwili. Kisha Alexander alikufa mapema, katika mwaka wake wa 32 ^{au} 33. Mtoto wake alikuwa mdogo sana kutawala, kwa hivyo majenerali wake wanne walichukua. Kimsingi, Antigonus alipata eneo la Mesopotamia hadi Syria na Ptolemy akachukua kusini na Misri. Kisha Ptolemy akachukua Israeli. Wa Ptolemy huko Misri, Ptolemy I, II, III, IV, V... kwa vyovyote vile, kuna wa Ptolemy ishirini au thelathini hivi mfululizo. Kwa takriban miaka mia moja, kuanzia karibu 300 hadi 200 KK, wa Ptolemy walikuwa wavumilivu na walitawala Israeli na kwa kweli mafanikio makubwa kwao yalikuwa kwamba walitafsiri Agano la

Kale la Kiebrania, kwa Kiebrania na Kiaramu hadi Kigiriki na hilo liliitwa Septuagint, LXX . Sasa tuna Biblia ya Kigiriki ambayo ulimwengu ungeweza kuisoma sasa kutokana na ile ya Ptolemy yenye uvumilivu.

Karibu mwaka 200, karibu mwaka 198 KK, Washami, kimsingi Washami walishuka na kuichukua Israeli, na huu ndio wakati Antiochus Epifania na Wamakabayo wa Kwanza wanapotokea. Kuna vita vikubwa vya kitamaduni ambapo Washami wanajaribu kuwalazimisha Wayahudi kufuata Uyahudi. Wanawalazimisha kula nyama ya nguruwe, kutotahiriwa, kuchoma maandiko, na kuchafua Hekalu. Kwa hivyo kimsingi wavulana watano wa Makabayo wanainuka na wanapigana dhidi ya Washami na kutakasa hekalu. Hatimaye, kulikuwa na makubaliano kati ya Washami na Israeli. Mvutano huo kati ya Siria na Israeli umeendelea kwa maelfu ya miaka.

Kisha kinachotokea kimsingi ni Simoni, mmoja wa Makabayo watano, (Yuda alikuwa mpiganaji, Yonathani alikuwa mwanadiplomasia) anaweka ukuhani mkuu na kuanzisha kile kinachoitwa "Mstari wa Wahasmonia." Nasaba ya Wahasmonia inashuka hadi kwa John Hurcanus ambapo Mafarisayo wanatambulishwa na kisha hadi kwa Alexander Jannaeus , na Salome Alexander.

Wahasmonia wanaanza kupigana wao kwa wao na hapo ndipo Roma inapoingia. Roma inasema, 'tunataka kodi na ninyi hamwezi kupigana,' na hivyo Roma inaingilia. Pompey anaingia Patakatifu pa Patakatifu na Herode anawekwa kwenye kiti cha enzi kama mfalme wa Wayahudi yapata mwaka 37 KK Herode hakuelewana na Cleopatra na Antony, hasa Cleopatra. Herode anaishia kumuua mkewe, Mariamne , ambaye alikuwa Mhasmonia, ambaye alikuwa katika ukoo wa Simoni wa Makabayo. Herode anaoa, lakini kisha anamuua, pamoja na wanawe mwenyewe. Kwa hivyo tulichonacho sasa ni kitu kipyua. Herode anakufa yapata mwaka 4 KK na kwa hivyo Yesu alizaliwa yapata mwaka 5 KK Tunajua Herode alikufa, nadhani kulikuwa na kupatwa kwa mwezi au kitu ambacho wanaweza kutambua haswa wakati Herode alikufa, ambayo haimaanishi kuwa 0 KK Tulisema kwamba mfumo wa AD/BC ulibuniwa na mtu yapata mwaka 625 BK; na alipogundua wakati kuanzia mwaka 625 BK kurudi wakati wa Yesu, alikosa kuzaliwa kwa Kristo kwa takriban miaka minne au mitano. Hili si baya baada ya kurudi nyuma

takriban miaka 600 bila zana za kisasa. Sasa tunajua, kupitia kupatwa kwa jua na mambo mengine kwamba Herode alikufa yapata mwaka 4 au 5 KK na Kristo alizaliwa labda yapata mwaka 5 KK .

B. Watawala [5:12-7:22]

Sasa baada ya Herode kufa tuna wale wanaoitwa ma-tetrarch. Ma-tetrarch hawa wanachukua nafasi na wanaonekana katika Agano Jipya. Na kwa hivyo unaweza kuona mtu mkuu, tunaye ni Archelaus . Archelaus alipata kipande kikubwa zaidi cha pai. Alipata Yudea, ambayo kimsingi ni eneo la kikabila la Yuda ambalo liko magharibi mwa Bahari ya Chumvi, chini ya Yerusalemu, alipata Idumea , eneo la zamani la Waedomu ambalo kimsingi liko kusini mwa Israeli, na kusini, upande wa kusini mashariki wa Bahari ya Chumvi ambapo Waedomu walikuwa wakiishi. Na pia alipata Samaria. Kwa hivyo alipata sio Yudea tu, bali Yudea na Samaria; kwa hivyo alipata kipande kikubwa zaidi cha pai, kama sehemu maradufu ikiwa ungependa. Baadaye katika maisha yake, yapata mwaka wa 6 BK anahamishwa Gaul na Warumi na kwa hivyo Archelaus anatoweka mapema sana. Herode Antipa atakuwa Herode Antipa huko Galilaya ambaye Yesu na Yohana Mbatizaji watakutana naye. Herode Antipa anapeleka Galilaya na Perea zaidi kuelekea kaskazini. Ni Herode Antipa anayemuua Yohana Mbatizaji. Yohana Mbatizaji alisema kuhusu Herode kwamba hakupaswa kuoa mke wa kaka yake, Filippo. Binti yake Herodia alicheza mbele ya Herode na akasema, 'Nitakupa nusu ya ufalme wangu au chochote utakacho,' naye akasema, 'Nataka kichwa cha Yohana Mbatizaji kwenye trei' na chini na tazama Yohana Mbatizaji alikatwa kichwa na Herode Antipa; na kwa hivyo yeye ni mtu mbaya sana. Herode Filippo ni kaka mwingine na alikuwa mume wa zamani wa Herodia, na yeye ni Milima ya Golani mashariki mwa Bahari ya Galilaya. Kwa hivyo kimsingi tunawapata watu hawa watatu, wanawaita ma-tetrarch, sijawahi kuweza kujua, tetra - tetra inamaanisha wanne, kwa nini kuna ndugu watatu tu? Inaonekana, au baadhi ya watu wanafikiri Archelaus alipata sehemu mbili, kwa hivyo kimsingi kuna maeneo manne na Archelaus alipata mawili kati ya hayo, Yudea na

Samaria. Kwa hivyo ndivyo inavyogawanyika baada ya Herode Mkuu katika ma-tetrarch hawa wanne na maeneo haya tofauti na Israeli imegawanyika kwa njia hiyo.

C. Mila ya Kiyahudi—Mafarisayo [7:23-9:43]

B. Asili za Kiyahudi: Targums , Midrash, Mishnah, Pseudepigrapha

[video fupi: kuchanganya C- H; 7:23-22:45]

Kuanzia hapo, ninachotaka kufanya ni kuhamisha mazungumzo kutoka historia hadi mambo ya kijamii, kijamii, na kitamaduni zaidi, hasa kuhusu fasihi ya Kiyahudi ya wakati huo na madhehebu ya Kiyahudi ya wakati huo. Sasa lazima uwe mwangalifu jinsi unavyosema 'madhehebu ya Kiyahudi' lakini haya ndiyo madhehebu ya "madhehebu" yaliyoandikwa. La kwanza ningependa kuliangalia ni Mafarisayo. Mafarisayo walitoka wapi na nini kinaendelea hapo? Kwa hivyo hebu tuangalie historia ya Mafarisayo. Watu hawa kwa kiasi kikubwa walikuwepo na wanatambuliwa kwa mara ya kwanza wakati wa John Hurcanus yapata 104 - 110 KK Kwa hivyo yapata 110 KK unawapata Mafarisayo. Kumbuka Mafarisayo walikataliwa na John Hurcanus na aliwasulubisha mamia ya Mafarisayo hawa. Kwa hivyo kutakuwa na mvutano huu kati ya Mafarisayo na Masadukayo kuanzia 100 KK.

Mafarisayo, kwa kiasi kikubwa, walikubaliana na mapokeo ya mdomo. Hiyo itakuwa, unaposema neno 'mapokeo' kila mtu anafikiria Fiddler on the Paa, lakini kwa kweli Mafarisayo walikuwa wamejikita sana katika mapokeo, mapokeo ya mdomo yaliyopitishwa. Musa alipopanda Mlima Sinai, Musa alipata sheria kutoka kwa Mungu na Musa aliandika Pentateuch kutoka kwa Mungu na Amri Kumi ambazo Mungu aliandika. Lakini Musa alipokuwa juu mlimani pia alipokea mawasiliano haya yote ya mdomo kutoka kwa Mungu na kwa takriban siku arobaini na usiku alisikia mengi kutoka kwa Mungu. Kwa hivyo basi mapokeo haya ya mdomo, yanayodaiwa kuwa yalipitishwa, yalipitishwa kwa Mafarisayo. Walikubali mapokeo ya mdomo na hiyo ilikuwa sehemu kubwa ya dini yao. Kulikuwa na aina mbili za mapokeo ya mdomo. Moja ilikuwa ya ufafanuzi na nyingine ilikuwa ya kimantiki. Ningependa kupitia baadhi ya haya na

kuzungumzia baadhi kuhusu vipengele na aina mbalimbali za fasihi zilizotoka katika kipindi hiki na baadaye kidogo; yaani, fasihi ya Kiyahudi ya kipindi hiki.

D. Fasihi ya Kiyahudi: Midrash— halakhah na haggadah [9:43-11:28]

Ningependa kuanza na ufafanuzi. Tutazungumzia ufafanuzi unaofafanua Maandiko, kisha tutazungumzia kuhusu hitimisho la kimantiki, hitimisho la kitheolojia lililofanywa kutokana na ufafanuzi wa maandiko. La kwanza ni Midrash. Midrash inakuja yapata mwaka 200 BK. Ni ufafanuzi wa Maandiko, kwa maneno mengine, ni kama ufafanuzi wa Maandiko, unafafanua Maandiko; unapata maandishi ya kimaandiko na kisha yanafafanuliwa katika Midrash yapata mwaka 200 BK. Kuna aina mbili za njia ambazo Midrash inafafanuliwa; moja inaitwa halakhah , halakhah *ina* mwelekeo wa kisheria zaidi kwa hivyo ni kama vile wanasheria wangepanya, kama vile maandishi yanavyosema hivi na haya ndiyo matokeo ya kimantiki ya hili. Punda wako anaanguka shimoni, je, unaruhusiwa kumtoa siku ya Sabato? Na hivyo ndivyo *halakhah* , sehemu ya kisheria hapo.

Haggadah imeundwa kwa kiasi kikubwa na hadithi. *Haggadah ni hadithi* ambazo marabi wangesimulia, kwa hivyo hizi zitakuwa za kufundisha zaidi, zaidi katika umbo la hadithi ambapo *halakhah* itakuwa halali zaidi kama maandishi. Watu wenye maelezo mafupi wangepanyia kazi *halakhah* na marabi wakisimulia hadithi wangukuwa *haggadah* . Kwa hivyo aina hizo mbili za fasihi zinapatikana katika Midrash.

E. Targums [11:28-13:25]

Sasa baada ya Midrash, kipengele kingine cha kazi ya maandishi ya karibu miongoni mwa Wayahudi kinaitwa Targums. Targums kwa kweli ni tafsiri za Kiaramu za Kiebrania. Kwa hivyo kimsingi ulikuwa na Kiebrania, sehemu kubwa ya Agano la Kale iliandikwa kwa Kiebrania lakini Wayahudi wakati wa Yesu walizungumza Kiaramu. Hata Yesu angezungumza Kiaramu mara nyingi. “ Talitha "kum ," angesema na misemo mingine ambayo ingeonyesha kwamba Yesu na watu wakati huo walijua Kiaramu. Labda Yesu pia alijua Kigiriki na labda pia alijua Kiebrania. Labda alikuwa na lugha mbili

angalau, labda tri- au nne-lingual. Wakati wowote unapokuwa na tamaduni ambapo kuna mchanganyiko wa lugha, mambo mbalimbali yanayoendelea watu hujifunza lugha nyingi kwa wakati mmoja. Lakini Yesu, lugha yake ya asili labda ilikuwa Kiaramu, na pia labda alikuwa akijua vizuri Kigiriki kwa sababu tu alitoka Galilaya, Galilaya ya Mataifa. Wengi wao walizungumza Kigiriki. Kwa hivyo kimsingi, Agano la Kale la Kiebrania lilitafsiriwa kwa Kiaramu kwa sababu Kiaramu ilikuwa lugha ya watu. Walichukua Kiaramu walipoenda Babeli mnamo 586 KK pamoja na Nebukadreza, Danieli, Shadraka, Meshaki, Abednego, na Ezeieli. Wakati walipokuwa Babeli walichukua Kiaramu. Kwa hivyo kimsingi maandishi ya Maandiko yalitafsiriwa kwa Kiaramu. Hizo zinaitwa Targums . Tuna Targums za Onkelos na Targums zingine mbalimbali. Targums hizi zingesomwa kama Agano la Kale lililoandikwa kwa Kiaramu. Kwa hivyo tuna Midrash, ambayo kimsingi ni ufafanuzi wa Maandiko, sheria vipengele, vipengele vya hadithi na tuna Targums. Targums ni tafsiri za Kiaramu za Maandiko Matakatifu, sawa na Septuagint ambayo ilikuwa tafsiri ya Kigiriki ya Agano la Kale.

F. Mishna, Tosefta , na Talmud [13:26-16:11]

Mila zingine za Kiyahudi, kuna sehemu ya kimantiki. Sehemu ya kimantiki inazingatia hati ambayo ni nene kama hiyo inayoitwa Mishnah. Mishnah kimsingi ni mila ya mdomo huko Sinai ambayo ilipitishwa na kuakisi imani karibu au kabla ya 200 BK Kwa hivyo ni baada ya wakati wa kuanguka kwa Hekalu, mnamo 70 BK Mishnah inaanza na tunasikia hadithi, mabishano kati ya marabi na mambo ya Mishnah. Inawakilisha mapokeo ya mdomo yaliyopitishwa. Baadhi ya hadithi hizi zinaweza kurudi nyuma kabla ya 70 BK Ni vigumu sana kujua wakati wa Yesu. Kwa hivyo Mishnah ni kipande kikubwa cha mapokeo ya mdomo kuanzia wakati wa Yesu au baada ya wakati wa kuanguka kwa Hekalu mnamo 70 BK, hadi yapata mwaka 200 BK ilipoandikwa.

Tosefta kimsingi ni kidogo baada ya Mishnah; Tosefta ina maoni kuhusu Mishnah. Kwa hivyo una Mishnah, hati ya asili, 200 BK inayoelezea mila za nyuma hadi wakati wa kuanguka kwa Hekalu, na Tosefta inatoa maoni kuhusu Mishnah.

Hii ndiyo kubwa: Talmud. Kuna aina mbili za Talmud: Talmud ya Babilonia inatoka karibu mwaka 400 BK na Talmud ya Yerusalemu kutoka karibu mwaka 600 BK. Hizi hazihusiani sana na masomo ya Agano Jipya lakini ikiwa unasoma chochote kuhusu Uyahudi unapaswa kujua kuhusu Talmud. Talmud kwenye rafu ni kubwa hivi. Kila juzuu ndani yake ina kurasa elfu kadhaa; ni kubwa. Talmud kwa kiasi kikubwa ni ufafanuzi wa Mishnah; kwa hivyo Talmud inachukua mila za mdomo na kuzifafanua. Moja ilifanyika Babeli moja ilifanyika Yerusalemu, iko katika maeneo haya na inahusishwa nayo. Zote ni kubwa. Talmud ya Babilonia ni 400 BK na Talmud ya Yerusalemu ni 600 BK ni ufafanuzi wa Mishnah. Kwa hivyo Mishnah labda ndiyo inayofaa zaidi kwetu kama Wakristo katika kujaribu kuingia katika karne ya kwanza na kile kilichokuwa kikiendelea huko baada ya kuanguka kwa Hekalu, hapo ndipo kanisa linapokua. Hii ndiyo fasihi inayocheza usuli wa kuelewa Uyahudi mwingi.

G. Apokrifa na Kanoni [16:11-18:28]

Kuna vyanzo visivyo vya kibiblia. Baadhi ya vyanzo hivi visivyo vya kibiblia ambavyo tumevizungumzia katika darasa hili. Kwa kweli umelazimika kusoma 1 Makabayo. Makabayo walikuwa karibu mwaka 165 KK, kwa hivyo hii ni kabla ya wakati wa Kristo. Una Hekima ya Ben Sirach, ambayo inawakumbusha watu mengi kuhusu kitabu cha Mithali. Pia kuna Hekima ya Sulemani. Hizi hazikubaliki na Wayahudi; Wayahudi, huku wakiandika vitabu hivi na wanasoma vitabu hivi lakini hawakubali Apokrifa kama Neno la Mungu. Kwa kweli tunakubali kanuni zetu za Agano la Kale kutoka kwa Wayahudi; Wayahudi hawakubali Apokrifa, wala sisi hatukubali. Kwa hivyo hapo kimsingi ndipo kanuni zetu za Agano la Kale zinatoka, Wayahudi. Kimsingi wana Sheria, Manabii na Maandiko. Sheria ingekuwa Pentateuki. Manabii wangeanza na Yohana na kuendelea hadi Samweli na Wafalme kama sehemu ya manabii wa zamani na kisha manabii wa mwisho wangukuwa Isaya wetu, Yereimia, Ezeieli, na wale kumi na wawili, ambao wangukuwa katika kitabu kimoja - manabii wadogo kumi na wawili. Maandiko yangukuwa Zaburi, Mithali, Mhubiri, Ayubu, aina hizo za vitabu. Kwa hivyo una Sheria, Manabii, (manabii wa zamani, manabii wa mwisho) na kisha

Maandiko. Hizo zilikuwa sehemu tatu za orodha ya Kiyahudi. Hawakukubali Apokrifa. Ingawa ilikuwa kuhusu historia yao, hawakuikubali kama Neno la Mungu. Ni vitabu vya kuvutia na vizuri. Kwa kweli katika karne ya 16 katika baraza la Trent, ilikuwa mara ya kwanza Apokrifa kupitishwa na baraza la kanisa. Kabla ya hapo hawakuidhinishwa na kanisa. Baraza la Trent lilikuwa mara ya kwanza. Kwa hivyo kuna mjadala mkubwa. Wakatoliki wanakubali Apokrifa, sisi kama Waprotestanti hatuikubali. Ni usomaji wa kuvutia, lakini haukubaliki kama Neno la Mungu. Hata kitabu cha 1^{Makabayo} kinasema hakuna manabii karibu na bila manabii huwezi kuwa na Maandiko Matakatifu. Lakini Wayahudi kwa kiasi kikubwa wanatupa kanuni za Agano la Kale na hawakubali Apokrifa kama kanuni za kisheria.

H. Pseudepigrapha : Injili za ..., Matendo ya..., Ufunuo wa .... [18:28-22:45]

Sasa hapa kuna vitabu vya kuvutia. Hivi vinaitwa Pseudepigrapha. Pseudepigrapha inavutia. Vimegawanywa katika sehemu tatu tofauti. Kwanza kabisa ni Pseudepigrapha, kwa hivyo ni "bandia," "bandia" inamaanisha uwongo. " Epigrapha " inamaanisha "maandishi." Kwa hivyo " Pseudepigrapha " haya ni maandishi ya uwongo. Hakuna anayeyakubali kama ya kisheria. Kulikuwa na vitabu katika enzi ya kanisa la kwanza ambavyo vilikuwa vikiendelea wakati huo na tunavigawanya katika kategoria hizi tatu. Kuna "Injili ya..." Karibu miaka minne au mitano iliyopita, wakati wa Pasaka, walituvunjia Injili ya Yuda. Ilikuwa tu, kama kawaida na vita hivi vya kitamaduni tulivyo navyo Amerika, karibu na wakati wa Pasaka, tunaposherehekea ufufuo wa Kristo watatoka na Injili hii ya Yuda ambayo inatakiwa kupinga Ukristo. Nilidhani itakuwa changamoto kubwa lakini ukweli ni kwamba nilipochukua kitabu na kusoma ukurasa wa kwanza tu wa kitabu, ni wazi ni hati ya Gnostic. Wagnostiki walikuwa katika karne ya pili kuanzia mwaka 100 hadi 200 BK na si katika karne ya kwanza kiasi hicho. Kwa hivyo ni wazi ni kitu kilichoandikwa baadaye sana; angalau miaka mia moja baada ya wakati wa Kristo na hakikuwa na umuhimu sana. Lakini Injili ya Yuda ni kubwa, Injili ya Petro, Injili ya Tomaso, Injili ya Filipo, unaweza kuona jinsi wanavyosema haya, 'injili za...' na kisha wanamtaja mtume. Kwa hivyo unaweza kuona uhusiano katika kanisa la

kwanza kati ya maandishi haya matakatifu. Haya yalikuwa maandishi ya uongo na yalikuwa yakijaribu kupata hadhi kwa kuambatanisha jina la mtume. Kwa hivyo unayo Injili ya Tomaso ambayo ni usomaji wa kuvutia sana. Unaweza kusoma kuhusu Yesu alipokuwa na umri wa miaka kumi na miwili na mambo aliyofanya na marafiki zake na kuyageuza kuwa mambo mbalimbali. Hizo zitapatikana katika baadhi ya injili hapa; Injili ya Petro, Injili ya Tomaso, Filipo.

Aina nyingine ya vitabu ni hivi “Apokalipsi za ...” Apokalipsi za Yohana, hicho ni kitabu cha Ufunuo, kilicho katika Biblia yetu. Lakini katika kipindi hiki kulikuwa na vitabu vya apokalipsi. Apokalipsi zinakuambia kuhusu mwisho wa dunia jinsi mambo yatakavyoisha kadri ulimwengu unavyolipuka. Hata katika utamaduni wetu tuna filamu inayoitwa “Apokalipsi Sasa” na jinsi asteroidi inakuja kugonga ulimwengu na kuharibu ulimwengu ikionyesha mwisho wa dunia. Apokalipsi ni ya asili hiyo; kwa hivyo una Apokalipsi za Petro, Apokalipsi za Paulo na Apokalipsi za Thomaso. Kwa hivyo una apokalipsi hizi mbalimbali na kwa hivyo Apokalipsi za Yohana sio pekee. Ilikuwa aina ya fasihi kutoka kipindi hicho. Yohana anatumia aina hiyo ya fasihi kuelezea kitabu cha Ufunuo. Lakini kuna vingine hapa pia, tena hakuna anayekubali hivi kama Neno la Mungu lakini vinavutia. Tuna hati hizo, kwa kweli nina vitabu viwili ofisini mwangu vyenye unene wa inchi moja na nusu kila kimoja, ambavyo vina hati hizi zote za Agano Jipya ambazo zinatoka katika kipindi hiki lakini hazizingatiwi kuwa sehemu ya maandiko matakatifu.

Kwa hivyo una 'Injili za Yuda, Tomaso' na 'Apokalipsi za Petro, Paulo na Tomaso,' na kisha una 'Matendo ya' na katika kisa chetu, katika Agano Jipya, tuna Matendo ya Mitume, kitabu cha Matendo, kilichoandikwa na Luka, kilichoandikwa kuhusu kanisa la kwanza na safari tatu za umishonari za Paulo, utumwa na kisha kwenda Roma. Hapa tuna Matendo ya Petro, Matendo ya Andrea, Matendo ya Paulo, Matendo ya Yohana na Matendo ya Tomaso. Kwa hivyo inaonekana kama Tomaso anaingia katika aina hizi zote; lakini Matendo ya Tomaso, Matendo ya Yohana yanakuambia baadhi ya hadithi hizi za usuli. Ni vitabu vya kuvutia, tunavyo, vimetafsiriwa kwa Kiingereza. Kwa kweli, havifai sana kwa masomo ya Agano Jipya vinakupa tu ladha ya utamaduni na aina

za mawazo zilizokuwa zikijadiliwa wakati huo. Kawaida nyingi kati ya hizi ni baada ya wakati wa Kristo, baadhi yake ni miaka mia moja, mia mbili baadaye. Kwa hivyo baadhi yake yanafaa, baadhi yake hayana umuhimu sana.

I. Njia za Mawazo za Kirabi: Mathayo 23:24-25 [22:45-28:06]

C. Mafarisayo na Masadukayo

[video fupi: changanya IL; 22:45-35:43]

Hapa kuna mifano ya baadhi ya njia za kirabi za kufikiria mambo. Katika Mathayo sura ya 23, mistari ya 25 na 26, wacha niwasomee haya; inasema, “ole wenu waandishi na Mafarisayo, wanafiki!” (na mnakumbuka Mathayo 23 ni lawama kuu ya Yesu kwa Mafarisayo,) “ole wenu waandishi na Mafarisayo, wanafiki, kwa kuwa mnasafisha nje ya kikombe na sahani, lakini ndani vimejaa uchoyo na anasa. Safisheni kwanza ndani ya kikombe na sahani ili nje iwe safi.” Na kwa hivyo mna hoja hii kati ya ndani ya kikombe na nje ya kikombe. Na Yesu anasema mnachukua muda huu wote kusafisha nje ya kikombe lakini ndani yote imejaa unga wa kahawa au chochote kile. Kuna mambo haya yote mabaya ndani. Yesu anasema mnahitaji kusafisha ndani ya kikombe, ndani ya kikombe inahitaji kuwa safi kuliko nje. Na kwa hivyo hii ni ndani / nje ya kitu, mjadala wa kikombe. Inavutia sana kwamba kile mlichio nacho ni baadhi ya marabi wa awali wakibishana juu ya kitu kile kile. Kwa hivyo Shammai kimsingi anasema kwamba sehemu ya nje ni safi hata wakati sehemu ya ndani ni najisi; sehemu ya nje ya kikombe inaweza kuchukuliwa kuwa safi kwa hivyo usijichafue unapoigusa kwa sababu sehemu ya nje ya kikombe ni safi. Ikiwa ndani ni najisi, haijalishi mradi tu sehemu ya nje ni safi. Hiyo ilikuwa nafasi ya Shammai; Shammai alikuwa mmoja wa marabi wakubwa. Kimsingi kuna marabi wanne wakubwa wa kipindi cha mwanzo - Hillel ni mmoja, Shammai ni mwingine, Gamaliel - je, kuna yeyote anayemkumbuka Gamaliel? Paulo alisoma chini ya Gamaliel. Kwa kweli katika kitabu cha Matendo Gamaliel anazungumza karibu kwa niaba ya Wakristo akisema hii inaweza kuwa imetoka kwa Mungu na tunahitaji kuangalia hili; na kisha rabi Akiba . Na hivyo marabi wanne wakubwa, Shammai , Hillel, Gamaliel na Akiba . Shammai alisema nje ya kikombe ni muhimu

ikiwa ni safi, ndani haileti tofauti kubwa. Hillel, kwa upande mwingine, alichukua msimamo kinyume, na akasema, hapana ndani ya kikombe ni muhimu; Ndani ya kikombe ndio muhimu na nje huwa najisi kila wakati, muhimu ni ndani ya kikombe. Kwa hivyo inageuka kuwa kile Yesu alisema kuhusu ndani ya kikombe kuwa muhimu na kuhitaji kusafishwa ni sawa na kile Hillel alisema. Kwa hivyo unapata uhusiano huu kati ya Yesu na Hillel, inavutia tu, uhusiano kati ya hao wawili.

Acha niweke Sala ya Bwana hapa; mambo mengi katika Sala ya Bwana na msemu, “Baba yetu, aliye mbinguni,” na aina hiyo ya kitu, mengi ya msemu huo yanapatikana katika marabi.

Kuanzia Mathayo 7 mstari wa 4, “Mnafiki wewe! Toa kwanza boriti katika jicho lako mwenyewe ndipo utakapona wazi ili kutoa kibanzi (kibanzi) katika jicho la ndugu yako.” Yesu anasema, “Usiondoe kibanzi katika jicho la ndugu yako wakati una boriti katika jicho lako mwenyewe.” Inafurahisha sana kwamba Rabi Tarfon anasema hivi, “Nashangaa kama kuna mtu yeyote katika kizazi hiki anajua jinsi ya kukubali karipio, ikiwa mtu yeyote atamwambia, ‘Toa kibanzi kati ya macho yako,’ anajibu, ‘toa boriti kati ya macho yako.’” Na hivyo Rabi Tarfon anasema kitu, si sawa kabisa na kile Yesu anachosema, lakini ni maneno yanayofanana ya kuvutia. Tofauti kati ya kibanzi katika jicho na boriti katika jicho inafanana na kile Yesu alichosema.

Jambo lingine pia, Yesu alifundisha kwa mifano. Utagundua kwamba mifano haikutokea sana katika Pseudepigrapha au katika Hati za Bahari ya Chumvi. Lakini katika marabi, mifano ilikuwa mingi. Katika Midrash una mifano hii; Yesu anafundisha kwa mifano, mfano wa mbegu, zingine zilianguka kando ya njia, zingine zilianguka kwenye udongo mzuri, zingine zilianguka kwenye udongo wenye miiba. Kuna mfano wa mbegu na magugu, bwana alipanda mazao mazuri adui fulani akaja na kupanda mabaya nayo akasema yaache yakue hadi mavuno. Kwa hivyo unampata Yesu na mifano; mfano wa Msamaria Mwema, n.k. Marabi pia walifundisha kwa mifano. Kimsingi, ninachojaribu kusema hapa ni kwamba Yesu ni Myahudi. Anafundisha na kwa kweli, watu wanapomjia Yesu mara nyingi wanamwita "Rabi." Yesu ni Myahudi, anafundisha kwa mifano, anatumia taswira, misemo ya Wayahudi wa siku zake. Kwa hivyo Yesu ni

Myahudi na ninajaribu tu kufanya uhusiano huu na baadhi ya fasihi na mitindo ya uwasilishaji wa njia yake ambayo anatumia hii.

J. Madhehebu ya Kiyahudi: Mafarisayo [28:06-30:14]

Sasa tukiendelea na madhehebu yetu ya Kiyahudi tukiitumia katika Agano Jipya, pamoja na Mafarisayo, una Paulo au Sauli. Ni nani aliyekuwa mfalme wa kwanza wa Israeli? – Mfalme wa kwanza wa Israeli alikuwa Sauli, Mfalme Sauli alitoka kabila gani? Pia alikuwa wa kabila la Benyamini. Kwa hivyo Sauli, anayemgeukia Paulo, pia alikuwa wa kabila la Benyamini, labda lililopewa jina la Mfalme Sauli. Kisha anapata jina jipya, Paulo. Paulo alisoma chini ya Gamalieli; Gamalieli alikuwa rabi maarufu sana wa Kiyahudi wakati huo. Hata leo Wayahudi watajua Gamalieli ni nani, hadi Hillel, Shammai, Akiba na Gamalieli. Nikodemo anakuja kwa Yesu usiku, Yohana sura ya 3 na anazungumza na Yesu na Yesu anamfundisha. Nikodemo pia, ni Farisayo. Na Paulo alisema katika Wafilipi 3:6 kwamba yeye [Paulo] alikuwa Farisayo wa Mafarisayo, na kwa hivyo Paulo anatoa kidogo historia yake katika Uyahudi na alisema alifanikiwa katika Uyahudi kuliko kila mtu. Paulo alikuwa mkali sana, ni wazi. Kwa hivyo Mafarisayo, hii ni hoja nzuri ya kujua unaposoma katika Agano Jipya, 'ole wenu waandishi, Mafarisayo, wanafiki!' Wakati wowote unaposema mtu ni Mfarisayo, huwa ni kejeli kwa kawaida ikimaanisha kwamba mtu ni mshikamanifu na mwenye mawazo ya kupita kiasi katika jinsi anavyofikiria kuhusu dini. Ni Mfarisayo. Vichwa vyetu haviko sawa tunaposikia neno "Mfarisayo." Zamani Mafarisayo waliheshimiwa. Mafarisayo waliheshimiwa wakati huo kama viongozi wa kidini. Kwa hivyo lazima ufanye mabadiliko hayo. Mafarisayo kwa kawaida hawakuwa matajiri, kwa kawaida walikuwa walimu na wahubiri maskini wasafirio.

K. Masadukayo [30:14-32:28]

Kwa upande mwingine, Masadukayo hawakuheshimiwa na watu hawa walikuwa matajiri. Kuna tofauti kubwa kati ya Mafarisayo waliokuwa maskini lakini wa kidini zaidi na kwa hivyo waliheshimiwa zaidi na watu wa kawaida. Watu wa kawaida

waliwaheshimu Mafarisayo, ilhali, Masadukayo walikuwa matajiri. Tunataka tu kulinganisha mtazamo wao na maisha yao tuliyozungumzia hapo awali. Mafarisayo, wakati Ugiriki ulipoingia kutoka kwa Alexander na majenerali wake wanne katika enzi za Makabayo, utamaduni wa Kigiriki ulipoingia, Mafarisayo walishikilia mila zao na kuzishikilia kwa nguvu zaidi; watu waliwaheshimu kwa sababu walikuwa Wayahudi kwa msingi na walishikilia Uyahudi wao. Walijitenga na utamaduni wa Kigiriki wa Kiyunani na ulegevu uliokuwa ukitokea hapo. Tofauti na hilo, Masadukayo waliwasalimu Wagiriki kwa mikono miwili. Masadukayo walijichanganya. Masadukayo walikuwa zaidi katika ujilinganisho, huku Mafarisayo wakishikilia na kuzidisha mila zao. Kinachotokea ni kwamba, kimsingi Masadukayo wanatoka katika tabaka la juu, na walijichanganya na utamaduni wa Kigiriki ili wainuke kiuchumi na kibiashara. Pia, Masadukayo waliteka ukuhani mkuu. Kwa hivyo tunapoingia katika Agano Jipya, tutamwona Kayafa kuhani mkuu; jamaa huyu wa Kayafa atakuwa Masadukayo na Baraza la Kiyahudi, wengi wao watakuwa wa Masadukayo, watu wa tabaka la juu, wasomi, na watu wa tabaka la juu. Hata hivyo, hawapendwi na umma kwa sababu wana utajiri na mamlaka na wamejihusisha na utamaduni wa Kigiriki. Watu wengi wa chini ambao bado ni wa kidini na bado wanaheshimu Uyahudi hawakuwathamini Masadukayo.

Imani za Masadukayo L.: Hakuna mapokeo, ufufuo au malaika [32:28- 35:43]

Hapa kuna mambo matatu ambayo Masadukayo hawakuyaamini. La kwanza ni mapokeo ya mdomo. Masadukayo hawakukubali mapokeo ya mdomo. Mapokeo ya mdomo yalikuwa muhimu sana kwa Mafarisayo; na mambo kama Mishnah yalikuwa muhimu sana kwa Mafarisayo. Bila shaka, Mishnah haingeandikwa kwa miaka mia kadhaa ijayo. Wazo la mapokeo ya mdomo kupitishwa lilikuwa kitovu cha theolojia ya Mafarisayo; ilhali Masadukayo walikataa mapokeo ya mdomo.

Masadukayo pia hawakuamini katika ufufuo wa kimwili. Kwa namna fulani, walifuata njia nyingi zaidi za kufikiri za Kigiriki. Katika mawazo ya Kigiriki, kuna zaidi ya uwili ambapo kimsingi una wa kiroho na una wa kimwili, na katika utamaduni wa Kigiriki, wa kimwili hupuuza na wa kiroho huinuliwa juu. Kimsingi una uwili huu kati

ya wa kimwili na wa kiroho. Kwa Wagiriki, wa kiroho husifiwa na wa kimwili hushushwa hadhi au kudharauliwa. Kwa hivyo hutaki kuwa na mwili wa ufufuo kwa sababu mwili ni mbaya kwa sababu mwili ni wa kimwili. Unataka uwe wa kiroho. Kama Plato na pango, ikiwa unakumbuka, unajua mahali ambapo kuna aina hizi za ulimwengu. Kwa hivyo Masadukayo hawakushikilia ufufuo.

Hawakushikamana na malaika, hawakuamini kwamba kulikuwa na viumbe vya kiroho. Hawakuamini kwamba kulikuwa na malaika pia kwa hivyo hakuna ufufuo au malaika. Kinachoshangaza ni kwamba ukiingia katika hilo na Yesu, katika Mathayo 22, Mathayo 23, Masadukayo, ambao wanasema hakuna ufufuo, wanakuja kwa Yesu na kusema, sasa unafanya nini na tatizo hili? Tatizo ni kwamba, mwanamke ana mume, hana watoto na mume hufa. Naam , kinachohitajika katika ndoa ya kale, ndoa ya levirate kutoka kitabu cha Ruthu na sehemu zingine katika maandiko ya kisheria ya Agano la Kale, kaka lazima amuo mwanamke, kwa hivyo kaka amuo, naye pia hufa. Ana kaka mwingine, hatimaye ndugu wote saba wameolewa na mwanamke huyo na kisha yeye pia hufa; "basi katika ufufuo, atakuwa mke wa nani?" Masadukayo wanaweka kitendawili hiki kwa Yesu ili kimsingi amsukume kusema "Yesu, hakuna ufufuo; hii inathibitisha kwamba hakuwezi kuwa na ufufuo." Kisha Yesu, kwa uzuri, unaweza kuona kejeli hapa, anawajibu Masadukayo, "hamjui maandiko wala nguvu za Mungu." Na Yesu anasema, "katika ufufuo watakuwa kama malaika." Sasa unaelewa kejeli hapa? Masadukayo hawaamini malaika pia; na Yesu anawakanusha kwa kusema kwamba "katika ufufuo watakuwa kama malaika, ambao hawajaoa wala hawajaolewa." Ili utakapoenda kwenye ulimwengu mwingine, hakuna ndoa. Utakuwa kama malaika. Kwa hivyo anatumia dosari yao katika eneo moja kuwakanusha katika lingine, na unaweza kuiona. Kwa hivyo anatoka kwenye tatizo hapo na Masadukayo. Kwa hivyo hao ndio Masadukayo. Kumbuka mgogoro mkubwa huko nyuma na John Hyrcanus ambapo aliwasulubisha Mafarisayo na kulikuwa na mvutano mkubwa kati yao wawili.

M. Essenes [35:43- 36:56]

D. Waesene, Wazeloti, Wasamaria

[video fupi: mchanganyiko MP; 35:43-46:51]

Sasa kundi linalofuata tunalotaka kuliangalia kwa ufupi ni Waesene. Waesene, au, nilikuwa tu New York kwenye maonyesho kuhusu Hati za Bahari ya Chumvi ambapo waliwaita [Yahad], "moja," "kundi," aina hiyo ya kitu, "jamii." Jumuiya ingekuwa njia ya kusema hivyo. Waesene walikuwa kundi, kimsingi - Mafarisayo, wakati Wagiriki walipoingia, wakishikilia mila zao, Masadukayo walisema, "tutashirikiana nanyi, Wayunani," Waesene walisema, "Mafarisayo hata ni 'wenye uhuru' kwao." Mafarisayo waliwakubali watawala wa Wahasmone katika ukuhani mkuu, na jumuiya ya Waesene ilisema, "hapana, hapana ukuhani mkuu lazima uongozwe na makuhani wa Zadoki, kuhani wa Zadoki ambaye anarudi nyuma hadi wakati wa Daudi." Kwa hivyo jumuiya ya Waesene kimsingi ilijiondoa Yerusalemu na kusema kwamba ibada nzima huko Yerusalemu ilikuwa imeharibika, Mafarisayo na Masadukayo, na hatuwezi kukubali mojawapo ya hizo. Waliondoka na kushuka kando ya Bahari ya Chumvi jangwani na wakawa na jumuiya huko chini. Mahali hapo paliitwa Qumran ambapo DSS ilipatikana, Hati za Kukunja za Bahari ya Chumvi.

Bahari ya Chumvi N. [36:56-39:41]

Hati za Bahari ya Chumvi zilipatikana yapata mwaka 1948, na mvulana wa Bedouin aliyekuwa akicheza kwenye mapango katika eneo la Bahari ya Chumvi; alitupa jiwe ndani ya pango na akasikia mlio badala ya mlio, alisema, "kuna kitu ndani yake," kwa hivyo anaingia humo na kutoa kile kilichogeuka kuwa Hati za Bahari ya Chumvi. Kwa hivyo una mapango huko chini na ukiona Hati za Bahari ya Chumvi wataielezea kama 1Q, 2Q, 3Q, 4Q; "4Q" ingemaanisha "pango la 4 huko Qumran" -- kwa hivyo ndivyo wanavyofanya. Wanakuambia ni pango gani lililopo, pango la 6 au pango la 11 Q - ambalo ni Qumran, na kisha Habakuki au Zaburi au kitu kama hicho. Kwa hivyo Waesene walitengeneza Hati za Bahari ya Chumvi.

Walichofanya huko chini wakati huo, kulikuwa na mabadiliko. Hawakutaka ukuhani wa Hasmonia, ukuhani wa Hasmonia ulirudi kwa Makabayo. Hawakukubali hilo, walitaka Ukuhani wa Zadok. Na kwa hivyo kimsingi Hekalu hili liligawanyika

katika imani zao, walichukua "Torati" badala ya "Hekalu." Walitoka Hekaluni na kushuka chini huko na kunakili maandiko; walinakili Torati.

Kwa hivyo basi Maandiko haya yaliwekwa kwenye mitungi, mitungi hii iliwekwa kwenye mapango na mnamo 1948 mvulana huyu wa Bedouin alipata Hati za Kukunjwa za Bahari ya Chumvi. Huenda ni mojawapo ya ugunduzi mkubwa zaidi katika karne ya 20. ^{Iiruka} maarifa yetu ya Kiebrania nyuma yapata miaka elfu moja. Ujuzi wetu wa Kiebrania, hati zetu bora zaidi zilikuwa karibu 800 hadi 1000 BK na kisha kimsingi kwa Hati za Kukunjwa za Bahari ya Chumvi tunaruka nyuma kabla ya 100 BK hivi; karibu miaka elfu moja ya kuruka. Inaonyesha tu jinsi hati hizo zilivyohifadhiwa vizuri katika miaka hiyo elfu. Walikuwa waandishi. Baadhi ya watu wanasema kwamba jamii ya Waessene ilikuwa ya watawa. Wamefanya uchimbaji fulani kwenye makaburi, makaburi yatakuambia ni nani hasa aliyeishi hapo. Inageuka kuwa kulikuwa na wanawake huko chini, sijui mengi kuhusu maelezo hayo, lakini kuna ubishi mkubwa juu yake . Walitakiwa kuwa watawa lakini kisha wanawapata wanawake hawa makaburini kwa hivyo lazima kitu kilikuwa kikiendelea na waandishi hawa huko chini na Hati za Kukunjwa za Bahari ya Chumvi. Tunawashukuru watu hawa. Walikuwa na mabatizo mengi na sehemu nyingi za kuogea, na wasiwasi mwingi kuhusu usafi. Kwa hivyo hao ndio Waesene nao walikuwa wakali sana kiasi kwamba hata waliwakataa Mafarisayo. Tunawashukuru sana kwa sababu walihifadhi mengi ya Maandiko.

O. Zealoti [39:41- 40:36]

Sasa, kundi lingine lingekuwa Wazeloti. Tulitaja hapo awali kwamba labda Paulo alichukuliwa kuwa Mzeloti; Mfarisayo mwenye mwelekeo wa Wazeloti kama Dkt. Dave Matthewson angesema. Wazeloti walitaka ufalme wa Mungu uje kama jambo la kijeshi la kisiasa. Kwa hivyo Roma ilipoingia na kutawala wakati wa Yesu, Wazeloti walitaka kuipindua serikali ya Kirumi. Walitaka kuiondoa Roma kutoka Israeli ili Israeli itawale na ufalme uje. Walitaka ifanyike kijeshi na kimwili sana. Kwa hivyo hawa jamaa waliitwa Wazeloti. Kwa maana nyingine, walikuwa kama kundi la kigaidi la karne ya 1 , kwa sababu unapomshika Mrumi na kumuua Mrumi, hilo ni jambo zuri. Wangeelekea

kufanya vurugu. Kwa hivyo hili lilikuwa jambo la kisiasa na kijeshi kwa Wazeloti kuhusu upinzani wao kwa Roma ambao ulikuwa unatawala.

P. Wasamaria [40:36-46:51]

Wasamaria ni kundi la kuvutia. Wasamaria walitoka wapi? Wasamaria wanaingilianaje na Agano Jipya? Vifungu viwili maarufu ambavyo kila mtu anajua ni mfano wa Msamaria Mwema. Jamaa huyo amepigwa akishuka kutoka Yerusalemu. Mlawi anapita upande wa pili, mtu mwingine anapita. Hatimaye, kuna Msamaria Mwema ambaye ana huruma na anamtunza jamaa huyo; Msamaria Mwema. Tena hiyo ingekuwa mgongano wa kweli kwa sababu Wayahudi waliwachukia Wasamaria na Wasamaria waliwachukia Wayahudi. Wasamaria walitoka wapi? Kwanza kabisa, 721 au 2 KK, Waashuri walishuka na kushinda Samaria kaskazini. Kwa hivyo kimsingi ufalme wa Kaskazini chini ya Sauli, Daudi, na Sulemani, unakumbuka chini yao ufalme uliungana. Baada ya Sulemani, baada ya ibada yake ya sanamu na wake zake, ufalme uligawanyika, kaskazini na kusini, Yeroboamu na Rehoboamu ; ndugu ' boam ' na ufalme uligawanyika karibu 931 KK Kilichotokea wakati huo ni kwamba Ufalme wa Kaskazini uliwafuata ndama wa dhahabu kwa miaka mia kadhaa. Kisha Ufalme wa Kaskazini ulikuwepo kuanzia mwaka 931 hadi 722 KK Nadhani hiyo ni miaka mia kadhaa. Waashuri walikuja yapata mwaka 721 KK na kuuteka Samaria. Waliwateka wasomi wote, matajiri wote; watu wote wenye hadhi walichukuliwa na Waashuri na nchi yote ikabaki. Ufalme wa Kaskazini ulichukuliwa na kutawanyika kote ulimwenguni. Kwa njia, Wayahudi waliotawanyika kote ulimwenguni baada ya mwaka 722 KK. Wayahudi bado wametawanyika hadi leo kuanzia mwaka 721 KK hadi sasa. Ingawa wengi wao wamerudi Israeli sasa, kwa kweli, kuna Wayahudi wengi zaidi katika Jiji la New York kuliko katika nchi ya Israeli. Kwa hivyo Wayahudi walitawanyika kote ulimwenguni na Waashuri ambao walikuwa wakatili sana na watu maskini waliachwa katika nchi hiyo. Waashuri waliwachukua watu wote wa tabaka kutoka Ufalme wa Kaskazini na pia waliwaleta watu kutoka maeneo mengine na kuwachanganya na kuwafanya waoane na Wayahudi maskini. Kwa hivyo Wayahudi hawa maskini walilazimika kuoana na Mataifa

na kwa hivyo Wasamaria walichukuliwa kuwa nusu-zao kwa sababu ya ndoa hii ya kimataifa. Waashuri walileta makundi haya mengine na kulikuwa na kuoana kati ya makundi haya ya Mataifa na Ufalme wa Kaskazini. Walichukuliwa kuwa nusu-zao. Wasamaria walijenga hekalu juu ya Mlima Gerizimu; Mlima Gerizimu ulikuwa mahali ambapo baraka na laana zilipatikana tangu wakati wa Yoshua. Shekemu iko katika bonde na Mlima Ebali kaskazini na Mlima Gerizimu kusini, zote ni milima mikubwa mizuri. Wasamaria walijenga hekalu juu ya Mlima Gerizimu huku Hekalu la Kiyahudi liko chini Yerusalemu. Kwa hivyo sasa una mgogoro huu kati ya hekalu la Wasamaria kwenye Mlima Gerizimu na hekalu la Yerusalemu kwenye Mlima Sayuni. Kuna mgogoro huu kati ya dini, si tu kati ya nusu-zao na aina kamili za kabila la Kiyahudi lakini pia mgogoro wa mahekalu. Mnamo 110 KK au karibu na hapo John Hyrcanus anachoma na kuchoma hekalu la Wasamaria. Kwa hivyo Wasamaria, hekalu lao lilichomwa na Wayahudi. Kwa hivyo Wasamaria wana matatizo makubwa na Wayahudi na utawala wao ukija na kuharibu hekalu lao. Nimekuwa juu ya Mlima Gerizimu; kuna Wasamaria wapatao 400 leo wanaoishi juu ya Mlima Gerizimu. Hawakubali Agano la Kale lote, wanakubali Pentateuki tu. Kwa hivyo, ukienda huko karibu na Pasaka, ni mahali hatari sana kwenda sasa kwa sababu ya mambo yanayoendelea Israeli. Wasamaria wanasherehekea Pasaka. Kwa kweli wanamchinja mwana-kondoo, mwana-kondoo wa Pasaka, na unaweza kwenda juu na kuona mahali hapo, yaani, sijui, pana kama chumba hiki na wana vitu hivi vinavyoeneza mwana-kondoo na wanakata koo la mwana-kondoo na kuchukua damu ya mwana-kondoo na kufanya ibada ya Pasaka kama vile ibada ya Pasaka katika Kutoka sura ya 12. Kwa hivyo Wasamaria wanafanya hivyo hadi leo. Tatizo limekuwa kwamba kuna zaidi ya watu 400 kati ya hawa jamaa na wameoana, wameoana, na wameoana na kinachotokea unapooana, unaoana... na binamu yako na binamu yako wa pili. Baadhi ya mambo hayo yameathiri sana. Tulipopanda huko, kuhani mkuu wa Wasamaria alitoka kutusalimia. Kuhani mkuu alitoka akiwa amevaa mavazi yake yote ya kifalme na heshima yake yote ikifuatwa na watu wake, naye akatoka kutusalimia na kutukaribisha kwenye Mlima Gerizimu. Kisha tukapanda juu ya hekalu. Tulipanda hekaluni. Kuna jukwaa ambapo hekalu lilikuwa hadi baadaye kidogo

walipotufukuza kutoka humo. Kuna picha nzuri kutoka juu ya Mlima Gerizimu zikiangalia chini kuelekea Shekemu na Ebali . Wasamaria wako juu ya Mlima Gerizimu, hadi leo; kuna karibu 400 kati yao huko juu. Pentateuki ya Wasamaria inajulikana sana hadi leo.

Kwa hivyo Yesu atafanya Mfano wa Msamaria Mwema, Yesu pia atazungumza na mwanamke Msamaria kisimani katika kitabu cha Yohana, sura ya 4. Atazungumza na mwanamke kisimani na mwanamke huyu atarudi Shekemu na kuzungumza na watu wake, Wasamaria. Kwa hivyo Yesu alipitia Samaria na kuzungumza nao. Lakini kutakuwa na mvutano huu kati ya Wayahudi na Wasamaria. Wayahudi wanawaona Wasamaria kama watu wa nusu na kama wa kudharauliwa kweli, wa chini kabisa. Wasamaria wanachukia matumbo ya Wayahudi kwa sababu Wayahudi waliwatawala na kuharibu hekalu lao. Kwa hivyo "hadithi ya mahekalu mawili." John Hyrcanus , kama tulivyosema, aliharibu hekalu la Wasamaria yapata mwaka 110 KK.

Swali: Diaspora na Masinagogi [46:51-48:57]

E. Masinagogi na Sanhedrini

[video fupi: changanya QT; 46:51-59:33]

Hili ni neno nililotumia hapo awali, linaitwa "diaspora." Diaspora ni Wayahudi waliotawanyika kote ulimwenguni, na bado wametawanyika hadi leo. Lakini diaspora hii, kutawanyika huku kwa Wayahudi, kumesababisha mambo ambayo ni muhimu sana katika masomo ya Agano Jipya. Kinachotokea ni katika Uyahudi wa awali na wakati wa Yesu una hekalu na kila kitu kimsingi kinalenga hekalu. Ulikuwa na ukuhani mkuu, na makuhani na waandishi na Hekalu vilikuwa lengo. Lakini baada ya 70 BK Warumi waliharibu kabisa Hekalu na kulibomoa kabisa, walilibomoa kabisa. Mwamba juu ya mwamba lilibomolewa; Hekalu liliharibiwa kabisa 70 BK Kisha kinachotokea ni diaspora, Wayahudi walitawanyika kote ulimwenguni, tangu 721 KK wakati Waashuri walipowatawanya na kisha tena wakati Wababeli walipoingia na kuwachukua Danieli, Shadraka, Meshaki na Abednego, Ezeieli na wengine. Wayahudi walijenga masinagogi

haya. Na masinagogi ambapo walitawanyika, ikiwa wangukuwa na wanaume kumi basi wangeweza kuunda masinagogi haya. Muundo wa sinagogi upo hadi leo, kwenye Ufuo wa Kaskazini wa Boston hapa. Kuna masunagogi kila mahali. Kwa hivyo diaspora ni mtawanyiko wa Wayahudi. Sasa nini kitatokea, na kwa nini hilo ni muhimu kwa Agano Jipya? Paulo ataenda kutoka sinagogi hadi sinagogi. Paulo anapoingia katika jiji jipya, mahali pa kwanza anapoenda ni kwenye sinagogi. Paulo ataingia kwenye sinagogi, atahubiri katika sinagogi, watu wengi watapokea injili. Atarudi siku ya pili.

Watamkaribisha tena. Atahubiri tena, na anapohubiri tena kuna upinzani zaidi na zaidi na hatimaye - hii ni dhana potofu tu - kisha anakuja mara ya tatu, na anapokuja mara ya tatu Wayahudi wanamkaribia na kimsingi wanamtoa nje na kumpiga kwa mawe, au kumpiga. Kwa hivyo wanamtupa nje ya sinagogi na Paulo anafukuzwa. Hili hutokea mara kwa mara, hasa katika safari ya kwanza ya umishonari kama tutakavyoona katika kitabu cha Matendo.

R. Taasisi za Kiyahudi: Sanhedrini [48:57- 53:09]

Sasa nataka kubadili tena, kutoka kwa madhehebu mbalimbali ya Kiyahudi, Mafarisayo, Masadukayo, Waesene na Wazeloti na Diaspora (diaspora si dhehebu kweli, ni kutawanyika tu kwa Wayahudi); ninachotaka kuzungumzia sasa ni taasisi za Kiyahudi na kupitia baadhi ya hizo. Taasisi hizi zinazojitokeza katika Agano Jipya na zitachukua jukumu, Yesu atakutana nazo pia.

Taasisi ya kwanza ningependa kuizungumzia ni Sanhedrini. Sanhedrini ni muundo wa mahakama ya Kiyahudi. Inaendeshwa na kuhani mkuu. Kwa hivyo una Kayafa, kuhani mkuu wakati wa Yesu ambaye atamhukumu Yesu. Sanhedrini inaendeshwa na kuhani mkuu, kwa hivyo Masadukayo walitawala hili. Masadukayo walikuwa matajiri, wale waliojikusisha kikamilifu na Ugiriki. Wanaendesha Sanhedrini pamoja na waandishi. Unaposema mwandishi, si kama wananakili Maandiko kila wakati. Wao ni watu wa kisheria. Unapokuwa na swali kuhusu sheria unaenda kwa waandishi. Wao ni mafundi, wachambuzi labda hiyo ni njia bora ya kuisema. Wanajua sheria, kwa hivyo unapokuwa na tatizo, unaenda kwa waandishi na waandishi watakupa maelezo ya

kiufundi ya kile ambacho maandishi yanasema. Wazee wangukuwa wazee.

Wanguwaweka wazee huko pamoja na makuhani wakuu. Makuhani wakuu, waandishi na wazee wangukuwa Sanhedrini. Ilikuwa ni chombo cha mahakama. Unakumbuka Musa alikuwa akifanya kazi yote ya mfumo wa mahakama. Hii imerudi katika Hesabu 11 na Musa anamwomba Mungu msaada na hivyo Mungu anaondoa roho kutoka kwa Musa na kuiweka juu ya 70. Watu hao 70 kisha hutoa hukumu katika Israeli na wanahukumu kesi za mahakamani, hutoa maamuzi ya kimahakama na ikiwa wana shida yoyote na hilo basi Musa anapata kesi lakini watu hao 70 wanamsaidia. Kwa hivyo Sanhedrini imejengwa juu ya aina hiyo ya mfano. Baada ya 70 BK inavunjwa; baada ya 70 BK Sanhedrini inavunjwa na kama tulivyosema iliendeshwa kwa kiasi kikubwa na Masadukayo.

Sasa Sanhedrini ingeweza kufanya nini? Chini ya Roma, Sanhedrini ilikuwa na mamlaka fulani. Walikuwa na mamlaka ya kukamata na kuhukumu. Wangeweza kumkamata mtu, na wangeweza kumhukumu mtu, na hiyo iliwapa mamlaka. Hawakuwa na haki ya adhabu ya kifo. Kwa maneno mengine, Sanhedrini, ingawa wangeweza kuwakamata na kuwahukumu watu, hawangeweza kumuua mtu yeyote bila ruhusa kutoka Roma. Hili linakuwa tatizo basi kwa sababu wakati wa Kristo, Sanhedrini ilimhukumu. Yesu anaenda mbele ya Kayafa na Sanhedrini na wanataka kufanya nini, "mmesikia kufuru yake, anastahili kifo," na kwa hivyo wote wanapiga kelele, "msulubishe, msulubishe!" Lakini Sanhedrini haiwezi kumsulubisha, hawawezi kumuua hadi wapate idhini ya Warumi ndiyo maana wanampeleka kwa Pontio Pilato. Pontio Pilato anaingia kwa sababu Sanhedrini haiwezi kufanya adhabu ya kifo; wanapaswa kupata ruhusa ya Roma. Kwa hivyo wanampeleka Yesu ili kumwona Pontio Pilato na Pontio Pilato anamhoji Yesu na mke wa Pilato anasema, "jihadharini na mtu huyu, nimeota ndoto kumhusu." Kisha Pilato anaosha mikono yake. Pilato pia anaanzisha jambo hilo na Baraba, unakumbuka? Ilikuwa wakati wa sikukuu hivyo anajaribu kumwachilia mmoja wa wafungwa. Pilato anasema, "mnataka tumwachilie Baraba au Yesu, mnataka yupi?" kwa sababu alijua ni kwa sababu ya chuki walimpinga Yesu. Watu wanapiga kelele, "tunataka Baraba aachiliwe" na Yesu anaenda zake kusulubiwa. Pilato

anaosha mikono yake. Kwa hivyo hiyo ndiyo Sanhedrini na jukumu wanalocheza kama aina ya chombo cha mahakama, Mahakama Kuu, ukitaka.

S. Taasisi za Kiyahudi: Sinagogi [53:09-55:33]

Tumezungumzia kuhusu sinagogi na historia yake. Kwa kiasi kikubwa sinagogi lilikuwa matokeo ya kutoweza kuingia hekaluni. Wayahudi wakiwa wametawanyika kote ulimwenguni, bila kujali mji waliokuwamo, kama wangekuwa na wanaume wazima kumi kimsingi wangeunda sinagogi. Kwa hivyo kuna sinagogi kote ulimwenguni na hata sasa. Kimsingi, ilibidi uwe na wakuu kumi wa familia. Kuna kazi nne za sinagogi.

Shughuli ya kwanza ya sinagogi ilikuwa kama shule, si shughuli ya kwanza kwa umuhimu, lakini sinagogi lilifanya kazi kama shule. Popote Wayahudi walipokwenda, wanasisitiza elimu. Wayahudi huwafundisha watu wao jinsi ya kusoma kwa sababu wanataka wasome maandiko ambayo wanayaona kama Neno la Mungu. Kwa hivyo shule ni muhimu sana na Wayahudi wamekuwa kundi la watu walioelimika sana. Elimu hiyo, itatoka katika sinagogi na masunagogi yametawanyika kila mahali.

Ibada, sinagogi lilikuwa mahali pa ibada. Watu wangekuja kwenye sinagogi kumwabudu Mungu. Pia ilikuwa aina ya mfumo wa mahakama wa Kiyahudi kwa njia fulani, ikifanya maamuzi madogo ambayo yangeweza kufanywa ndani ya jamii ya Kiyahudi kwa idhini ya serikali ndani ya sheria tofauti za maeneo ya ndani. Kwa kiasi kikubwa ilikuwa mfumo wa mahakama wa Kiyahudi.

Na kisha kijamii: unahitaji nini kwa maana fulani kanisa au sinagogi kwa ajili ya kuo na kuzika. Je, hapo ndipo unapoweza kuona mengi kuhusu utamaduni, katika mchakato wa kuo na kuzika? Tamaduni nyingi zitatokea wanandoa wanapooana. Nadhani unaweza kumkumbuka Fiddler on the Roof na ndoa huko. Kisha kuwazika watu tena, lazima wazikwe kwa njia inayoendana na utamaduni wa Kiyahudi miongoni mwa watu walioishi nje ya nchi, miongoni mwa Wayahudi waliotawanyika. Kwa hivyo hizi ndizo kazi nne na hivyo sinagogi. Paulo alipokuwa akisafiri katika safari yake ya kwanza, ya pili na ya tatu ya kimisionari ataendelea kuja katika masunagogi haya. Huko Korintho, hata mmoja wa viongozi wa sinagogi atakuwa Mkristo. Kwa hivyo sinagogi lilikuwa na

jukumu muhimu sana kwa kuenea kwa Ukristo. Ukristo kwa kweli ulizingatiwa kuwa sehemu ya Uyahudi hapo awali. Kwa hivyo hiyo ndiyo sinagogi.

T. Ibada katika Sinagogi [55:33-59:33]

Sasa nataka tu kupitia ibada ili tu kuilinganisha na ibada yetu ya kanisa la kisasa. Kimsingi ibada ya Kiyahudi, ibada ya sinagogi, kwanza watasema Shema. Shema ni Kumbukumbu la Torati 6:4 ifuatayo, “Sikiliza Ee Israeli, Yahweh ni Mungu wetu, Yahweh ni mmoja.” Mojawapo ya mistari maarufu zaidi, kila Myahudi naapa anaijua aya hii. Ni Yohana 3:16 kwa Uyahudi. “Shema” inamaanisha “Sikiliza” au “Sikiliza.” “Sikiliza Ee Israeli, Yahweh ni Mungu wetu, Yahweh ni mmoja.” Hiyo ndiyo uthibitisho wa imani ya Mungu mmoja; Wayahudi watatawanyika katika Milki ya Kirumi iliyojaa ushirikina. Wanasema kuna Mungu mmoja na Yahweh ndilo jina lake. Na “ingawa mpende Bwana Mungu wako kwa moyo wako wote, roho yako yote na akili yako yote.”

Na hivyo Shema inasomwa kisha kuna sala; kisha Maandiko. Unapoingia katika ibada ya kanisa, ni nini muhimu zaidi, lengo la ibada ya kanisa liko wapi? Mara nyingi katika ibada ya kanisa, lengo ni mahubiri, ufafanuzi wa Maandiko na mahubiri, mahubiri huchukua dakika 20-30 au zaidi. Katika miduara ya Kiyahudi, mahubiri ni sehemu ndogo, lengo kuu ni usomaji wa Maandiko. Kwa hivyo watasoma sehemu kubwa na ndefu za Maandiko, kitabu kizima cha Esta kinasomwa katika sikukuu ya Purimu. Kwa hivyo watasoma sehemu kubwa za Maandiko na kusoma Torati ili watu wairudie Torati maisha yao yote. Kwa hivyo usomaji wa maandiko ni sehemu muhimu sana ya ibada ya sinagogi. Kisha watakuwa na hotuba fupi, mahubiri. Na mwishowe, watakuwa na baraka ya ukuhani. Unajua, "Bwana akubariki na kukulinda, Bwana akuangazie uso wake, akufadhili na kukupa amani," aina hiyo ya kitu, Hesabu 6:24 na inayofuata, baraka ya ukuhani. Kwa hivyo rabi atafanya baraka.

Kwa hivyo hii ni sinagogi na kwa njia unaweza kwenda kwenye sinagogi kwenye Ufuo wa Kaskazini na utaona umuhimu unaowekwa kwenye Maandiko. Tumekuwa hapo, Dkt. Wilson hupeleka vikundi vya wanafunzi wa Chuo cha Gordon huko. Nakumbuka wakati mmoja tulienda na wanafunzi walioenda kwenye sinagogi walipitia

sherehe nzima. Sijui kama ilikuwa bar mitzvah. Je, mnajua kuhusu bar mitzvah na bat mitzvah? Naam, bar mitzvah, mtoto anapokuwa na umri wa miaka 12 hivi na wanataka kumkaribisha mvulana au msichana mdogo katika jumuiya ya watu wazima, watafanya kile kinachoitwa bar mitzvah, ("bar" inamaanisha "mwana wa" na "popo" inamaanisha "binti wa") na kimsingi watawakaribisha katika jumuiya ya watu wazima. Tulikuwa katika sinagogi/ibada ya kanisa na baada ya ibada. Dkt. Wilson aliwaruhusu wanafunzi kumuuliza maswali rabi, na kwa hivyo rabi anashuka na wanafunzi wanamuuliza maswali na kumwuliza maswali mengi. Kisha wanafunzi waliondoka na wakaenda kula chakula. Wanafunzi, mnajua jinsi ilivyo; chakula kisicho cha Gordon na wewe endelea nacho. Kwa hivyo nilikaa na Dkt. Wilson na ilikuwa ya kuvutia sana, rabi aliposhuka, rabi alianza kumuuliza Dkt. Wilson maswali kuhusu Talmud. Ilikuwa ya kuchekesha sana kwa sababu wanafunzi wote walikuwa wamemuuliza rabi maswali hayo na rabi akashuka na kumuuliza Dkt. Wilson, "unafikiria nini kuhusu hili kutoka Talmud?" Dkt. Wilson aliondoka na wakafanya mazungumzo haya na rabi akimwuliza Dkt. Wilson mawazo yake. Kwa hivyo Dkt. Wilson ni mmoja wa watu hao wazuri katika Chuo cha Gordon, cha kitamaduni na kinachoelewa mengi kuhusu Uyahudi . Kwa kweli Wayahudi wenyewe wanamwona kama *mishpahah* ambayo inamaanisha "familia." Sijawahi kusikia Mkristo mwingine akichukuliwa kama *mishpahah* , kwa hivyo Dkt. Wilson. Kuna miundo ya sinagogi hata kwenye Ufuo wa Kaskazini wa Boston hapa.

Waandishi Wayahudi wa Marekani kutoka Kipindi hicho: Josephus na Philo

[59:33-62:01]

F. Josephus, Philo, Kanisa na Israeli

[vi deos fupi : unganisha UW; 59:33-64:52 Mwisho]

Kwa hivyo tumezungumzia kuhusu Sanhedrini na sinagogi. Taasisi mbili, moja ni mahakama, moja ni kama kanisa kwa njia fulani. Sasa majina machache kuhusu historia ya Kiyahudi: Josephus. Josephus anatoka yapata mwaka 37 BK hadi yapata mwaka 100 BK. Kwa hivyo Josephus anaishi wakati Paulo anafanya safari zake za kimisionari, wakati injili zinaandikwa, na kisha Yohana, anaandika Apokalipsi yapata mwaka 95-97

BK. Yohana na Josephus wanakufa yapata wakati huo huo yapata mwaka 100 BK. Josephus alikuwa mwanahistoria Myahudi. Sasa aliandika na Warumi. Kuna maelewano fulani hapo lakini Josephus alikuwa mwanahistoria Myahudi na anatumia mbinu ya kihistoria ya Kigiriki lakini anaandika historia ya kinachoendelea katika kipindi hicho. Kwa hivyo inavutia sana kusoma hadithi kutoka kwa Josephus, mwanahistoria Myahudi wa kipindi hicho, wakati injili zinaandikwa, wakati Nyaraka za Paulo zinaandikwa na Ukristo unanza kujitokeza. Mwandishi Josephus, ni mtu maarufu sana. Anaandika "Mambo ya Kale ya Wayahudi" na mambo kama hayo.

Philo ni mwingine. Philo anatoka yapata mwaka 20 KK hadi yapata mwaka 50 BK kwa hivyo Philo labda ana umri wa miaka 15-16 Yesu anapozaliwa. Kwa kweli anaishi, (Yesu alikufa mapema, ni wazi, labda akiwa na umri wa miaka 30) Philo ataishi miaka 20 zaidi Yesu anapokufa; ataishi kupitia Matendo ya Mitume na kuendelea na safari ya kwanza ya umishonari ya Mtume Paulo, hadi mwaka 50 BK Yeye ni Myahudi wa Aleksandria. Sasa kama Myahudi wa Aleksandria, je, atapenda sana utamaduni wa Kigiriki? Atavutiwa sana na utamaduni wa Kigiriki na njia za kufikiri za Kigiriki. Lakini atakuwa tangu wakati hasa Yesu alipoishi. Jamaa huyu anayeitwa Philo, alijihusisha na falsafa ya Kigiriki na mchanganyiko wa falsafa ya Kigiriki na Uyahudi na kwa hivyo Philo atakuwa mwandishi. Philo na Josephus walikuwa waandishi wawili wakuu wa Kiyahudi kutoka karne ya kwanza. Ni vizuri kuwajua watu hawa kidogo na walikuwa akina nani. Waliandika fasihi nyingi.

V. Ukristo Kujitenga na Uyahudi [62:01-63:31]

Sasa baadaye, baada ya Ukristo kujitenga na Uyahudi, kwa sababu mwanzoni Ukristo ulidhaniwa kuwa dhehebu la Uyahudi, ulikuwa na Mafarisayo na Masadukayo na ulikuwa na Wanazareti. Hawa jamaa walikuwa Wakristo. Kwa kweli walikuwa sehemu ya Uyahudi na walikuwa chini ya mwavuli wa Uyahudi ndani ya Milki ya Rumi. Hatimaye Ukristo utatoka chini ya mwavuli huo wa Kiyahudi na watakapofanya hivyo Wakristo wataingia katika matatizo zaidi na Milki ya Rumi. LXX na Septuagint zilionekana na Uyahudi wa baadaye kama ndama wa pili wa dhahabu, hasa kwa sababu

Wakristo walianza kutumia Septuagint na kwa sababu Wakristo walianza kuitumia kuthibitisha Masihi alikuwa Yesu. Kisha Wayahudi wakasema, "uh, hatutaki Septuagint," na kwa hivyo kimsingi ilikuwa ni matokeo ya Ugiriki na Wakristo walichukua Septuagint kwa hivyo Wayahudi kimsingi walikataa Septuagint wakati huo. Baadhi ya wasomi wakubwa wa Septuagint duniani leo ni Wayahudi, Immanuel Tov na wengine. Lakini kulikuwa na mabadiliko. Mwanzoni mwa Septuagint ilikuwa msaada sana kwa kueneza Injili lakini pia ilikuwa msaada sana hata kwa Wayahudi. Baada ya Wakristo kuibadilisha, kulikuwa na mabadiliko katika mawazo kutoka Septuagint na Wayahudi waliidharau kwa sababu ya kile ambacho Wakristo walikuwa wamekifanya nayo.

W. Hitimisho [63:31-64:52]

Sawa, hiyo ndiyo mwisho wa mjadala wetu kuhusu fasihi, na madhehebu na asili mbalimbali za Uyahudi na utamaduni wa Kiyahudi ambapo Agano Jipya litakuwepo. Ninachotaka kufanya baadaye na nitachukua mapumziko kidogo katika hatua hii ni kujadili Biblia kama Neno la Mungu na tutapitia mchakato wa msukumo, mchakato wa kutangazwa kuwa mtakatifu, jinsi vitabu vilivyokubaliwa na jinsi vitabu hivyo vilivyopitishwa. Jinsi vilivyonakiliwa, kunakiliwa na kunakiliwa na kuzungumza kidogo kuhusu tafsiri na jinsi Agano Jipya linavyotoka Kigiriki hadi Kiingereza. Ningependa kujadili msukumo unaofuata, kutangazwa kuwa mtakatifu, kisha uwasilishaji na kunakili kwa waandishi, hadi tafsiri na tafsiri zetu za kisasa. Ningependa kuzungumzia hilo baadaye. Kwa hivyo asante kwa umakini wako.

Imenukuliwa na Ashley Holm
 Imehaririwa na Jen Straka
 Imehaririwa vibaya na Ted Hildebrandt